

De kracht van de alternatieven

Toine de Graaf

*Duel in de geneeskunde
met uw gezondheid als inzet*

Inhoud

Voorwoord dr. Gert E. Schuitemaker	7
DEEL 1 JACHT ... ÉN KRACHT	13
1. Waarom 'De kracht van de alternatieven'?	15
<i>De 'jacht' ontleden om de 'kracht' te zien</i>	
2. De jacht op de alternatieven	25
<i>Wie doen eraan mee?</i>	
DEEL 2 METEN MET TWEE MATEN	39
3. Homeopathie	41
<i>Dat kan niet 'waar' zijn</i>	
4. Hoezo 'niet bewezen'?	55
<i>Argument van de onwetende</i>	
5. Waar is het reguliere 'bewijs'?	67
<i>De pot verwijt de ketel ...</i>	
6. De tirannie van 'bewijs'	79
<i>Zijn wachtkamer zit altijd vol</i>	
DEEL 3 DE KENTERING	85
7. Er voltrekt zich een kentering	87
<i>Signalen van een milder klimaat</i>	

8. Casus: kanker	101
<i>Column als tijdsdocument</i>	
9. Casus: verpleging	113
<i>Heimwee naar de oorsprong van het beroep</i>	
10. Casus: sportwereld	121
<i>Voetballers en wielrenners incognito</i>	
DEEL 4 DE KRACHT	129
11. Aandacht	131
<i>Schril contrast met haast en protocollen</i>	
12. ‘Hele’ mens	141
<i>‘Opgeknijpte mens’ achterhaald</i>	
13. Veilig	149
<i>Nauwelijks gevreesde bijwerkingen</i>	
14. Betaalbaar	157
<i>... versus onbetaalbaar</i>	
Epiloog	165
Bronnen	168
Register	174

Hoofdstuk 3

Casus: homeopathie

Dat kan niet 'waar' zijn

Eind 2008 nam ik de trein naar Brussel. De reis had alles te maken met een ouwe krant, om precies te zijn van 26 augustus 2005. “Geen bewijs voor effect homeopathie”, had die dag op de voorpagina van *de Volkskrant* gestaan. Aanleiding voor het artikel van verslaggever Marc van den Broek was een zogenaamde ‘meta-analyse’ van de Zwitserse epidemioloog prof. Matthias Egger, in het medische tijdschrift *The Lancet*.¹

Eind 2008 stond inmiddels vast dat Egger zijn lezerspubliek had misleid. Hij bleek de gegevens te hebben gemanipuleerd: hij knoeide met de selectie van onderzoeken en liet gunstige uitkomsten achterwege.² Daarom besloot de ‘European Committee for Homeopathy’ een perssymposium te organiseren in de Belgische hoofdstad. Op de 26e verdieping van het Hilton Hotel was met alles rekening gehouden. Warme dranken en een voedzaam buffet stonden gereed voor de pers. Marc van den Broek schitterde echter door afwezigheid, net als de andere journalisten die in 2005 hadden uitgeweid over de bevindingen van de Zwitser.

Uiteindelijk was ik de enige journalist. Dit weerhield homeopatisch arts Lex Rutten uit Breda er niet van een lezing te geven en mijn vragen te beantwoorden. “De pers is heel machtig in dit verhaal”, zei Rutten bedachtzaam. “Maar het dossier is langzamerhand voor hen heel ingewikkeld geworden. Daarom neem ik vooral de redactie van *The Lancet* deze kwestie kwalijk. De redacteuren zijn zich onvoldoende bewust geweest van hun

wetenschappelijke verantwoordelijkheid.”

Een nieuw geneesmiddel of nieuwe therapie wordt vroeg of laat op patiënten uitgetoetst om te kijken of het ook echt werkt. En nog liever: of het beter werkt dan de gebruikelijke behandeling, met minder bijwerkingen. Dit heet klinisch onderzoek. Zo'n klinische studie dient volgens de wetenschappelijke norm 'gerandomiseerd', 'dubbelblind' en 'placebogecontroleerd' te zijn. Dit houdt in dat proefpersonen worden verdeeld in twee groepen op basis van willekeur ('gerandomiseerd'). Dit om ervoor te zorgen dat de twee groepen gelijkwaardig zijn (bijvoorbeeld qua intelligentie, motivatie en fysieke staat) en dus zo goed mogelijk vergelijkbaar. De experimentele groep krijgt het werkzame middel. De controlegroep krijgt een placebobehandeling: bijvoorbeeld een pil die qua uiterlijk identiek is aan het echte middel, maar geen werkzame stof bevat ('placebogecontroleerd'). Onderzoeker én proefpersoon weten niet of deze laatste het werkzame middel krijgt of het placebo ('dubbelblind'). Zo wordt uitgesloten dat mensen bewust of onbewust de proef beïnvloeden.

Binnen de reguliere geneeskunde geeft men hoog op van meta-analyses en reviews.

Klinische studies leggen de basis voor een grote variëteit aan wetenschappelijke publicaties. Hiertoe behoren ook systematische 'reviews' (overzichtsartikelen) en 'meta-analyses'. In een meta-analyse worden de statistische gegevens en resultaten van een aantal klinische studies gecombineerd. Door deze bredere basis

hopen onderzoekers een meer gefundeerde conclusie te kunnen trekken. Meta-analyses en reviews hebben belangrijk bijgedragen aan de tendens dat nieuwe medische behandelingen ‘evidence based’ (door hard bewijs gesteund) moeten zijn, voordat ze kunnen worden ingevoerd. Evidence Based Medicine (EBM) is daardoor een gevleugelde term geworden.

Binnen de reguliere geneeskunde geeft men hoog op van meta-analyses en reviews. Vooral sinds de oprichting van de Cochrane Collaboration, in 1993. Dit internationale netwerk van wetenschappers, met meer dan 28.000 leden in ruim honderd landen, streeft ernaar om belangrijke vragen in de geneeskunde te beantwoorden op basis van wetenschappelijk bewijs. De publicaties van de Cochrane Collaboration (‘Cochrane Reviews’) worden beschouwd als de gouden standaard en zijn vaak beslissend in debatten over medische onderwerpen. De Cochrane Reviews, die zijn gebaseerd op strenge meta-analyses, hebben grote invloed op de officiële behandelrichtlijnen en -protocollen.

Tegelijk is het zo dat meta-analyses vatbaar zijn voor manipulatie. In die zin wordt hun betekenis overschat. Zo lijkt de selectie van de studies niet altijd onbevooroordeeld plaats te vinden, waarvan ook in het volgende hoofdstuk een fraai staaltje. Intussen heeft de productie van meta-analyses en reviews “epidemische vormen” aangenomen, zo meldde prof. John Ioannidis van Stanford University in 2016.³ In een interview verklaarde hij dit als volgt: “De toename is het gevolg van de hogere status die systematische reviews en meta-analyses in de loop der jaren hebben verworven, omdat ze (terecht) worden beschouwd als het hoogste niveau van bewijs. Veel wetenschappers willen ze maken, toonaangevende tijdschriften willen ze publiceren, en sponsors en andere belanghebbenden willen ze gebruiken om hun producten, overtuigingen

Register

- A New Science of Life, 22
aandacht, 10, 16, 23, 89, 118, 131, 133-135,
137-138, 166
aangeboren afwijkingen, 60
ABB, 22
abhyanga, 17
abortussen, 60
Academisch Medisch Centrum (AMC), 106
acetylsalicylzuur, 7, 64
Actieblad tegen de Kwakzalverij, 26
acupuncturist, 19
acupuncturist, elektro-, 20
acupunctuur, 10, 18-19, 32, 44, 55-57, 88,
118, 151, 160
ademhalingsoefeningen, 161
aderlaten, 8
aderverkalking, 143
advertenties, 63, 70
AGIS, 161
Algemene Vergadering Verplegenden en
Verzorgenden (AVVV), 117
alveesklierkanker, 105, 109
AMC, 106
aminozuren, 57
anesthesist, 137
Angell, Marcia, 69
antibiotica, 8-9, 76-77, 136
antibioticaresistentie, 9
antidepressiva, 27, 152, 157
Antikanker, Een nieuwe levensstijl, 79,
102, 105
antioxidanten, 61, 63
antistollingsmiddel, 153
Arnica D6, 52, 53
aromatherapie, 20, 116
aromazorg, 118
Arthro Kinematika, 121-122
artrose, 19, 73
arts,
 homeopathisch, 25, 41, 46
 huis-, 10, 25, 29, 47, 53, 77, 102, 131,
 134, 152-153, 157, 160-161, 163
 KNO-, 20, 131
 natuur(geneeskundig), 36, 61, 74, 143
Arts en Voeding Congres, 96
Artsenvereniging voor Biofysische
Geneeskunde en Bio-informatietherapie
(ABB), 22
Aspirine, 7, 64
atherosclerose, 143
AVVV, 117
Australië, 65
Ayurveda, 17, 32, 106
Azië, 65
Azivo, 160
Baars, Erik, 160, 161
babymassage, 118
Bakker, Bram, 27
balans taping therapie, 138
Baumgartner, Stephan, 47, 48
Bayer, 64
behandelrichtlijnen, 43, 71, 74, 76, 82
Beld, Peter van den, 122
Béliveau, Richard, 105
Benveniste, Jacques, 50, 51
beroerte, 18
bètablokkers, 27
bètacaroteen, 61
bewijsvoering, 51, 65, 67, 76, 81-82, 116
Biesalski, Hans, 62
Big Pharma, 70
bijsluiters, 33
bijwerkingen, 42, 56, 70, 72, 75, 83, 89,
109, 149-150, 152, 154-155, 157
bioflavonoiden, 57
bioresonantie, 17, 32, 51, 165
biowetenschappen, 144, 145
Bjelakovic, Goran, 62, 63
bloedarmoede, 59
bloeddruk, 71, 152
bloeduitstorting, 121
Blumberg, Jeffrey, 62
BN'er, 102
bollentelers, 49
Bomhoff, Eduard, 32
Bönninghausen, Ria von, 116
borstkanker, 31, 79, 101
Bouma, Joop, 70
Bowen techniek, 18, 138
Bowling, Allen C., 88, 150, 151
Brabant Water, 49
Bracht, 101
British Medical Association's Book Award,
70
British Medical Journal, 45, 67-68, 155

Broek, Marc van den, 41
 Brussel, 41, 46
 btw-heffing, 34

CAM, 27, 56, 65, 89, 151, 159
 Canada, 58, 158
 cardioloog, 32, 134, 142
 care en cure, 115
 carnitine, 134
 cataract, 58
 Catharina Ziekenhuis, 52
 CBS. Zie Centraal Bureau voor de Statistiek
 Statistiek
 CDA, 32
 Centers for Disease Control (CDC), 60
 Centraal Bureau voor de Statistiek, 19, 95
 charlatans, 107, 153
 chemotherapie, 79, 104-105, 109-110
 China, 32
 chiropractie, 32, 138, 151
 chirurgie, 8, 53, 55, 104
 Christiaans, Pim, 122
 chronische aandoeningen, 18, 88, 91, 95, 142, 158
 Clinical Evidence, 67
 clopidogrel, 142
 coassistenten, 132
 Cochrane Collaboration, 43, 56
 Cochrane Reviews, 43-44, 63
 Code voor de Journalistiek, 29
 coënzym Q10, 134
 cognitief functioneren, 58
 College voor Zorgverzekering, 73, 155
 Complementaire en alternatieve geneeswijzen bij Multiple Sclerose, 88, 150
 Complementaire Geneeskunde, position paper, 47, 89, 151
 complementaire zorg, 55, 87-88, 114-118
 Complementaire zorg in ziekenhuizen, verpleeghuizen en GGZ-instellingen, 88, 118
 Complementary and Alternative Medicine, 56
 congres, 9, 26, 75, 87, 96
 consult, 89, 131
 contra-indicaties, 71
 Coram, 49
 Council for Responsible Nutrition, 58
 cranio-sacraal therapie, 138
 creatieve therapie, 118
 Cruijff, Johan, 101, 102
 Crul, Ben, 157
 curcumine. Zie kurkuma

Dam, Frits van, 53

darmflora, 91
 darmkanker, 58
 De dag van de Natuurlijke Gezondheidszorg, 20, 131
 Deadly Medicines and Organised Crime, 69
 deep oscillation, 121
 depressie, 71, 157
 depressie-richtlijn, 71
 diabetes, 95-97
 Diaconessenhuis Meppel, 133
 diagnose, 32, 73, 151
 diëten, 151
 diëtiste, 32, 96
 digoxine, 153
 Dijk, Bianca van, 122
 disease management, 95
 Dodelijke medicijnen en georganiseerde misdaad, 70
 dubbelblind, 42, 44
 Duitsland, 28, 36, 62, 149, 158, 161

EBM. Zie Evidence Based Medicine
 echinacea, 127
 ecologische fout, 83
 EFSA. Zie Europese Voedsel Veiligheid Autoriteit
 Egger, Mathias, 41, 45-46
 e-health, 94
 Eijk, Casper van, 105
 Einstein, Albert, 52
 elektromagnetische signalen, 50
 Elens, Rob, 134
 Elshout, Gijs, 77
 Eltingh, Jacco, 123
 Engeland, 28
 enkeldistorsie, 121, 122
 enzymen, 57
 Erasmus Medisch Centrum, 73, 77, 155
 Eten tegen kanker, 105
 Eurocam, 56, 65
 Europa, 65, 80
 European Committee for Homeopathy, 41
 Europese Commissie, 45
 Europese Richtlijn, 36
 Europese Unie (EU), 35, 155, 157
 Europese Voedsel Veiligheid Autoriteit, 36
 evidence based, 43, 72, 74-76, 81, 92, 116-117, 157
 Evidence Based Medicine, 43
 Evidence Based Practice, 116

farmaceutische industrie, 9, 63-64, 67-70, 74-75, 96
 fenprocoumon, 153
 fibromyalgie, 19

Fit met Voeding, 123, 124
 fluoxetine, 157
 foetale misvormingen, 60
 foliumzuur, 58-60, 64
 fractuur, 18
 Fransen, Henk, 105
 Frederiks, Carla, 114
 fruit, 102
 fytotherapeutica, 36, 152

gebit, 142-143
 geelwortel, 105
 gehandicaptenzorg, 154
 geneeskunde, 7, 10-11, 22, 25, 28, 33, 43, 57, 61, 69, 81-83, 90, 98, 113, 138, 145-146
 acute, 18
 alternatieve, 26, 32, 87, 89, 93, 98, 101-102, 106, 142, 147, 159
 antroposofische, 160
 biofysische, 32
 complementaire, 32
 energetische, 107
 gepersonaliseerde, 93
 manuele, 138
 nutritionele, 32
 reguliere, 8, 43, 46, 52, 55, 57, 59, 83, 93, 95, 141, 151, 153, 167
 westerse, 7, 91, 106
 geneesmiddelenmarketing, 70
 geneesmiddel-meld-top 10, 154
 genen, 56, 92
 genomics, 92
 gerandomiseerd, 42, 44, 81-82
 Gewrichten en voeding, 143
 gewrichtsklachten, 19, 91, 142-143
 Gezond met Voedingssupplementen, 83, 97
 GezondheidsNieuws, 16, 138
 gezondheidszorg, 7, 9-10, 16, 27, 29-30, 56, 65, 70, 74, 87, 89, 93, 95, 101, 113, 115, 117-118, 138, 153, 157-158, 160, 166
 geestelijke, 154
 gezondheidszorgwerkers, 11, 93
 gezondNU, 16
 ghostwriters, 70
 Gier, Henk de, 122
 Gingras, Dennis, 105
 Gotzsche, Peter, 69, 70
 Gouden Boekje voor het Hart, 143
 Grander, 49, 50
 Grant, William, 158
 griep, 33
 groene thee, 79
 Grol, Henk, 122

Groot-Brittannië, 68, 159
 Grypdonck, Mieke, 117
 Haarhuis, Paul, 123
 Hahnemann, Samuel, 47
 Handboek kanker, 105
 haptonomie, 118
 HARM-rapport, 155
 hart- en vaatziekten, 142
 hartinfarct, 8, 58, 143
 hartklachten, 91
 health creation, 95, 97
 Heger, Michal, 106, 107
 Hellingman, Kees, 27, 28
 Het echte antikankerdiët, 105
 Het verrukkend wonderlijke en verdervend rampzalige, 147
 Het zevende zintuig, 22
 heupprothese, 76
 Hibbard, Bryan, 59, 60
 Hilton Hotel, 15, 41
 Hippocrates, 7, 91, 146
 Hoe overleef je de dokter?, 20
 Hoge Raad, 34
 holisme, 8, 90-91, 145-146
 holistic pulsing, 138
 holistisch, 89, 91, 142-143, 165
 homeopaat, 19
 homeopathie, 10, 19, 25, 33, 36, 41, 44-47, 49-52, 55, 57, 61, 88, 151, 154, 160, 165
 homeopathisch onderzoek, 46
 homeopathische geneesmiddelen, 19, 33, 36
 Homeopathy, 46
 hoofdpijn, 152, 162
 Hoogervorst, Hans, 32-33
 hoorzittingen, 68
 hormonen, 152
 House of Commons Health Committee, 68
 Houten, Marlies van, 20, 76, 77
 Humane Genoom Project, 92
 Hypericum, 152
 hypotherapie, 118

IGZ. Zie Inspectie voor de Gezondheidszorg
 IKOM, 47
 immuunsysteem, 58
 India, 17, 32, 106
 infectie, 46, 77, 126, 143, 159
 informatiegeneeskunde, 51
 Inspectie voor de Gezondheidszorg, 31, 74, 88, 142, 153
 inspectierapport, 31, 33, 88
 Institute for Systems Biology, 91
 Integrative medicine, 110

Integrative Medicine, centra voor, 28
 interacties, 75, 92
 intuïtie, 76, 113, 115, 134-135
 iriscopie, 20

jacht, 15, 23, 25, 30, 36, 87, 166
 JAMA. Zie Journal of the American Medical Association
 Jansen Steur, Ernst, 153
 Jeekel, Hans, 55
 Jochems, Pieter, 117
 jogging, 79
 Journal of Obstetrics and Gynaecology, 59
 Journal of the American Medical Association (JAMA), 61
 journalist, 15-16, 18, 28-30, 41, 70, 122, 149

Kackadorisprijs, 87, 166
 kadee vasthi, 17
 Kamp, Cees, 48-49, 51
 kanker, 31, 79, 101-104, 107, 109-110, 142
 Keer Diabetes2 Om Groepsprogramma, 96
 Keizer, Bert, 70
 Keuter, Emile, 132, 133, 138
 keuzevrijheid, 36
 Khayat, David, 105
 kinderen, 8, 20, 52, 60, 71, 76-77, 132, 154
 Kingma, Herre, 31
 klankschalen, 114
 Kleipool, Rein, 21-22
 klinisch onderzoek, 42, 44, 55, 67-70, 81
 klinische epidemiologie, 81
 Klink, Ab, 32
 KNAW, 70
 KNMvD, 166
 Kneipp, 15
 KNMP, 72, 155
 koemelkallergie, 18
 koffie, 15, 162
 koks, 96
 Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW), 70
 Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD), 166
 Kooij, Cora van der, 94
 kookboekgeneeskunde, 82
 Kool, Marijke, 77
 Kooreman, Peter, 160, 161
 kramp, 123
 kruiden, 7, 36, 118, 151-152
 kruidenolie-behandeling, 17
 kurkuma, 105-106
 Kuyt, Dirk, 122
 kwakzalverij, 25-26, 29
 Kyoto, 147

lage graad ontsteking, 142
 Lancet, 41, 45-46, 63, 97
 Lareb, Bijwerkingencentrum, 73
 lavendel, 116
 Leenders, Ton, 124-125
 levensverwachting, 95, 160
 linolzuur, 144
 Louis Bolk Instituut, 88, 118
 LPF, 32
 Lund Frandsen, Peter, 135

maagzuurremmers, 74
 Maanen, Hans van, 30
 Maatschappij ter Bevordering van de Orthomoleculaire Geneeskunde (MBOG), 61
 magnesium, 91-92, 98, 123
 magnetiseur, 80, 122
 managers, 82
 Marquardt, Hanne, 80, 138
 Martina, Roy, 162-163
 massage, 17, 114, 116, 118, 151
 MBOG, 61
 media, 18, 30, 32, 76, 96, 101
 mediahype, 30, 101
 medicatiefouten, 75
 medicijnen, 7-9, 18, 27-28, 64, 71-72, 75, 80-81, 83, 89, 91, 102, 106, 133, 135-136, 145, 149-151, 153-155, 157, 160
 medicijnenstudenten, 9
 Medisch Contact, 60, 157
 Medisch Spectrum Twente, 153
 medische fouten, 131, 155
 medische tijdschriften, 45, 63-64, 67
 meditatie, 33, 79, 151, 161
 mensbeeld, 8, 91, 141
 Merck & Co, 72
 mesologie, 20
 meta-analyses, 41-46, 61-63, 82, 157
 metabolomics, 92
 microbioom, 91
 migraineaanval, 162
 Millicam, Sylvia, 30, 31, 32, 33, 74, 88, 101
 mindfulness, 118
 mineralen, 8, 57, 123
 missers, 142, 154-155
 Missers, AVRO-serie, 131
 Montfort, Hans van, 30, 31, 36
 morfogenetische velden, 22
 multi, 58
 multiple sclerose, 141, 149
 Music of Life; Biology Beyond the Genome, 144
 Muskiet, Frits, 97
 muziektherapie, 118

nascholingen, 9, 70
 natalizumab, 150
 Nationaal Vergiftigingen Informatie Centrum (NVIC), 154
 Nature, 50
 natuurgeneeskunde, 7, 19, 21, 23, 56, 64, 95, 142, 145, 163
 Nederlands Genootschap van Hoofdredacteuren, 29
 Nederlands Huisartsen Genootschap (NHG), 60, 74, 82
 Nederlandse Federatie van Universitair Medische Centra (NFU), 76
 Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), 98
 Neelissen, Fred, 143
 negentiende eeuw, 7, 26, 89, 146
 neuroloog, 32, 132, 138, 141-142, 149-150, 153
 New England Journal of Medicine, 69
 NFU, 76
 NHG, 60, 74, 82
 NHG-Standaard Maagklachten, 74
 NHG-Standaarden, 74, 82
 niet bewezen, 10, 36, 55, 81-82, 117
 Nieuw-Zeeland, 109
 NIVEL, 74
 Noble, Dennis, 144-145
 NOC*NSF, 125-127
 Nolet, Rob, 163
 Noord-Amerika, 65
 Noorden, Astrid, 114
 NOVA, 31
 NRC, 32
 NU'91, 116
 nutrigenomics, 92
 NVIC, 154
 NVIC-Jaaroverzicht 2012, 154
 NWO, 98

OCW, 70
 oedeem, 121
 off-label, 71, 72, 73, 74
 Olympische Spelen, 124-126
 -omics, 92-93
 Ommen, Ben van, 96-97
 oncoloog, 101, 105, 108-109
 ontgiften, 109, 162
 ontspanningsoefeningen, 118
 ontsteking, 121, 142, 162
 ONVZ, 34
 oogarts, 141-142
 ooglidcorrectie, 53
 operatie, 36, 52-53, 137
 opvlieders, 152
 ORTHO, 17

ORTHObibliotheek, 56
 orthomoleculaire geneeskunde, 7, 10, 17-18, 32, 57, 61, 92, 97-98, 122-123, 134, 158, 163
 orthopedisch chirurg, 75-76, 142
 osteopathie, 18-19, 118, 138
 ouderenzorg, 154
 overgang, 152
 overheid, 10, 33, 65, 161-162

paddenstoelen, 107
 Papendal, 125
 paranormaal, 80
 paroxetine, 157
 patenteren, 8, 64
 patentgeneeskunde, 8
 patient empowerment, 94
 Pauling, Linus, 57
 pers, 10, 41, 61
 personalized medicine, 93
 personalized nutrition, 93
 Physicians' Health Study, 58
 pijn, 55, 64, 107, 110, 116, 121
 pijnstillers, 7, 64, 72, 73, 137, 144
 pijnverwerking, 56
 placebo, 42, 44-45, 47, 135-137, 151, 157
 placebogecontroleerd, 42, 44, 81-82
 placenta, 59
 plastisch chirurg, 52
 podoposturaal therapie, 18, 121
 podotherapeut, 121
 politiek, 10, 32, 94
 polyfarmacie, 75
 postoperatieve complicaties, 159
 potentiëren, 47
 preventie, 91, 94-95, 103, 126
 prikkelbaarheid, 162
 professionalisering, 35, 117
 protocolgeneeskunde, 11, 93
 protocollen, 9, 43, 71, 82, 93, 113, 131, 134
 protonpompremmer, 74
 Prozac, 157
 Pugliese, Alfredo, 121

quercetine, 126

Radboudumc, 76, 98, 116
 reclame, 64, 126, 153
 reductionisme, 90, 91, 141, 144, 146
 reflexologie, 20
 Reflexzone, 16
 reflexzonetherapie, 44, 80, 107, 109, 110, 138
 registratiedossier, 71
 Renckens, Cees, 26, 34

- reproduceerbaarheid, 48
reuma, 19
Reuma & Alternatieve behandelmethoden, 88
Reumafonds, 88
reumatoïde artritis, 143
reumatoloog, 91, 143
reviews, 42-44
Rijksvaccinatieprogramma (RVP), 33
Rio, 124-125
risk/benefit-analyse, 62
Robben, Arjen, 121
rofecoxib, 72
roken, 144
rolfing, 138
Roordink, Jurgen, 122-123, 125
rozenolie, 116
rugklachten, 18, 32
Ruhr Universiteit Bochum, 158
- Sheldrake, Rupert, 22
Rutten, Lex, 25, 41, 46
RVP, 33
Ryoanji Zen Tuin, 147
Sackett, David, 81, 82
salicylzuur, 7, 64
Sarris, Jerome, 56
schaatsers, 124
Schalken, Sjeng, 122, 125
Schipper, Edith, 27, 32-34
schoenmaat 40-geneeskunde, 83
Scholtens, Broer, 30
Schuitemaker, Gert, 11, 83, 97, 143
Science, 22, 57
Seroxat, 157
Servan-Schreiber, David, 79, 102-105
Sheldrake, Rupert, 22-23
Sint-Janskruid, 152-153
slaappillen, 27
slapeloosheid, 161
slikken, 70
Sluiter, Raymond, 122
Smalhout, Bob, 27
Smit, Harry, 80
specialismen, 8, 89, 141
specialist, 8, 19, 131, 132, 142, 153
spierpijn, 33
spoedeisende hulp, 8
sportblessures, 121
sporters, 121-122, 127
SSRI's, 157
Stad Rotterdam Verzekeringen, 34
Stanford University, 32, 43
statistieken, 83
Steenveld, Marjolein, 147
sterfgevallen, 9, 73, 101
- Stichting Farmaceutische Kengetallen, 75
Stichting MS-Anders, 88
Stichting Voeding Leeft, 96
stijfheid, 162
stille ontsteking, 142
stress, 103, 161
suiker, 108
supplementenfirma's, 63
symptombestrijding, 8, 10, 89, 145, 147
systeembioïologie, 90-92, 144-146
- tai chi, 151
tandarts, 143
tandvlees, 143
Taylor, Anthony, 107-110
Telegraaf, 53, 101
telepathie, 22-23
tennis, 122-123
The best alternative medicine, 32
The Truth about the Drug Companies, 69
therapeutic touch, 114, 118, 138
Thijssen, Hans, 138
TNO, 96
training, 124
Trouw, 28, 55, 70, 73
Tsjechië, 107
Tufts University, 62
TvZ, 114
Tysabri, 150
- Uitgedokterd?, NCRV-serie, 132-133
Universiteit van Bern, 47
Universiteit van Colorado, 150
Universiteit van Hohenheim, 62
Universiteit van Liverpool, 59
Universiteit van Nis, 62
Universiteit Wageningen, 48
universiteiten, 26, 28, 68, 90
Univé-VGZ-IZA-Trias, 35
uroloog, 141
- V&VN, 87, 117
V&VN Complementaire Zorg, 117
vage klachten, 152
Van Praag Instituut, 88, 118
veearts, 163, 165
veilig, 10, 23, 61, 149-150
verantwoordelijkheid, 42, 65, 72, 90, 93-94, 102
verdunningsproces, 47
Verenigde Staten (VS), 58, 62, 68, 91, 151, 155
Vereniging tegen de Kwakzalverij (VtdK), 21, 25-31, 34, 53, 87, 115, 166
Verkerk, Martin, 122
verkoudheid, 33, 125

vermoeidheid, 107, 110, 152
 verpleeghuis Bernardus, 114
 verpleeghuis Bornholm, 114
 verpleeghuis Zuydtwyck, 114
 verpleeghuissector, 114-115
 verpleegkundige, 16, 58, 89, 113-118
 Verpleegkundigen & Verzorgenden
 Nederland (V&VN), 87, 117
 verpleegkunst, 114
 verplegingswetenschap, 113, 116
 verplegingswetenschapper, 94, 114
 Verre Oosten, 7
 vertrouwen, 9, 19, 45, 135-137, 150
 vertrouwensrelatie, 137
 verzorgingstehuizen, 159
 verzwikte enkel, 121
 vetzuren, 57, 134, 143-144
 essentiële, 57
 omega-6, 144
 omega-3, 134, 143-144
 VGZ UA, 35
 Vioxx, 72-74, 154
 Virchow, Rudolf, 146
 visolie, 143
 visualisatie, geleide, 118, 151
 vitamine A, 61
 vitamine B6, 58
 vitamine B12, 64, 92
 vitamine C, 58, 64, 91, 127
 vitamine D, 18, 64, 79, 126, 151, 158-159
 vitamine E, 58, 61
 vitaminen, 8, 58, 88, 102, 123, 126
 voeding, 7, 9, 57, 91, 93, 96-97, 104, 124,
 125, 151
 voedingsadviezen, orthomoleculaire, 125
 Voedingscentrum, 126
 Voedingsraad, 60
 voedingsstoffen, 8, 36, 57, 64, 87, 91-92,
 97-98
 voedingssupplementen, 36, 57-59, 61,
 63-64, 88, 93, 97, 122-123, 125-127,
 134, 151, 159
 voetballers, 121
 voetreflexmassage, 118
 voetreflexzonetherapie, 16, 18, 44
 Volkskrant, 27, 29, 30, 41, 105
 VtdK, Zie Vereniging tegen de
 Kwakzalverij
 VVD, 32, 33
 VWS, 27, 32, 33

 Wal, Gerrit van der, 142
 Wardle, Jon, 56
 water, 15, 33, 48-51, 108
 Waterlab Noord (WLN), 49
 Waterschap De Dommel, 49

 watervitalisatie, 49
 weerstand, 61, 106, 125-127
 Westert, G.P., 76
 Westland, 49
 wetenschap, 10, 28, 83, 104, 113, 144-145,
 167
 wetenschappers, 43, 62, 68, 71, 91-92, 96
 wetgeving, 36
 Wetsus, waterinstituut, 48
 Wevers, Lieke, 124
 Wevers, Sanne, 124, 125
 Wielinga, Eize, 20, 22, 131
 wielrenners, 121
 wilgenbast, 7, 64
 Willink, Dirk, 166
 Wolffers, Ivan, 136-137, 157
 wondgenezing, 121
 www.pubmed.com, 98
 www.voedingleeft.nl, 95
 www.voet-statiek.nl, 121

 yoga, 33, 80, 118, 151

 zelfmanagement, 93-94, 97
 zelfredzaamheid, 93
 zelfwaardering, 109
 ziekenhuis, 8-9, 16, 18, 26, 32, 76-77, 79,
 90, 92, 94-95, 101, 103, 107-109, 115,
 118, 132, 141, 144, 146, 149-150, 155,
 157, 160, 163
 ziekenhuispredikant, 32
 ziektemanagement, 95
 ziekteverzuim, 160
 zink, 126-127
 Zittermann, Armin, 158
 ZonMw, 55, 88
 zorgkosten, 9, 95, 159, 161
 zorgverzekeraars, 20, 34-35, 160
 zout, 108
 zuivel, 109
 zwangerschap, 59-60
 Zwitserland, 28, 161